

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

з теми: “Мартін Лютер: історичний портрет”

Виконала:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
денної форми навчання
Науменко Наталія Володимирівна

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри всесвітньої історії
Степанков Валерій Степанович

Рецензент:
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології і філософії
Найчук Антон Віталійович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографічний огляд проблеми.....	7
1.2. Джерельна база.....	15
1.3. Методологічні підвалини дослідження.....	22
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ДУХОВНОГО СВІТОГЛЯДУ МАРТІНА ЛЮТЕРА	27
2.1. Дитинство і юність як важливі чинники становлення особистості.....	27
2.2. Монастирське життя та його вплив на формування світобачення майбутнього реформатора	35
2.3. Світоглядні передумови визрівання розриву з Римом. Прикметні риси вдачі Мартіна Лютера.....	44
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ МАРТІНА ЛЮТЕРА У РОЗГОРТАННІ РЕФОРМАЦІЇ У ЄВРОПІ	54
3.1. Еволюція релігійних поглядів та конфлікт з Папою Римським.....	54
3.2. Сутність реформаційних переконань Мартіна Лютера	63
3.3. Вплив діяльності Мартіна Лютера на модернізацію духовного, суспільного, освітньо-культурного й побутового життя європейців.....	77
3.4. Життя і діяльність реформатора у кінці 20-х — першій половині 40-х рр. та історичне значення особи	89
ВИСНОВКИ	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	102
ДОДАТКИ	115

ВСТУП

Актуальність теми. У 2017 р. виповнилося 500 років з часу початку Реформації. Велика увага до цієї події зумовлена тим, що вона супроводжувалася докорінною соціальною, економічною й політичною трансформацією західноєвропейського суспільства, знаменуючи собою перехід від Середньовіччя до Нового часу. Окрім того, Реформація як суспільно-політичне явище загалом і творчість Мартіна Лютера зокрема, які багато в чому визначили подальший хід розвитку європейської культури, завжди сприймалася далеко не однозначно і трактувалися з різних точок зору, часом зовсім протилежних. Можна сказати, що гострота полеміки з питання тлумачення сутності Реформації зайвий раз доводить, що порушені нею проблеми містять в собі такий потужний теоретичний заряд, який і сьогодні, наприкінці другого десятиліття XXI ст., дозволяє майже з такою ж динамічністю, хоча і в інших ракурсах, обумовлених історичним і культурним розвитком попередніх століть, обговорювати теоретичні і практичні результати цієї великої події та ролі, впливу й історичного значення діяльності її ідеолога М. Лютера.

Постать Мартіна Лютера слід відносити до тих геніальних особистостей, які визначали перспективи суспільного розвитку європейської цивілізації на різних етапах історичного процесу. Саме тому роль М. Лютера у процесі перебігу реформаційних перетворень та історичне значення його діяльності завжди були у фокусі уваги як науковців-гуманітаріїв, так і суспільства. Святкування 500-ліття Реформації значно актуалізувало увагу й інтерес науковців, власне, до постаті М. Лютера. Справа у тому, що події і діячі Реформації інтерпретується в різних теоретичних пластах, причому використовується найрізноманітніша методологія. Попри все, Реформація й нині залишається явищем, масштаби вивчення якого далеко не пропорційні ступеню її цілісного і адекватного розуміння, і як будь-яка значима подія релігійного життя модельної спільноти знову змушує про неї згадувати та вивчати роль найбільш видатних її ідеологів і діячів.

Актуальність дослідження зумовлена і тим, що обраний Україною після здобуття незалежності європейський вектор розвитку потребує побудови цивілізованого громадянського суспільства на системі цінностей, які визначають людину як суб'єкта, творця історії, активного свідомого громадянина, що неможливо реалізувати, не оцінивши історичну спадщину європейської спільноти, а саме ті механізми, які були рушіями суспільних трансформацій. В цьому контексті беззаперечним і обґрунтованим є інтерес до наукового осмислення одного з ідеологів реформаційних процесів з далекоглядними наслідками — Мартіна Лютера.

Об'єктом дослідження є реформаційна діяльність Мартіна Лютера. історичний портрет ідеолога Реформації Мартіна Лютера.

Предметом дослідження є, власне, особистість Лютера та її вплив на зародження й розгортання реформаційної діяльності в Німеччині.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з кінця XV до середини XVI ст., обумовлений роками життя та діяльності М. Лютера (1483 — 1546 рр.).

Географічні межі займають територію та прилеглі землі Німеччини.

Мета дослідження полягає в тому, щоб змалювати історичний портрет М. Лютера, вияснивши його роль у процесі зародження Реформації вплив та модернізацію духовного, суспільного, освітньо-культурного й побутового життя європейців.

Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу досліджуваної проблеми;
- показати вплив на формування майбутнього реформатора умов життя в дитинстві та юності;
- розкрити процес формування релігійного світогляду М. Лютера;
- вияснити прикмені риси особистості;
- з'ясувати визрівання, сутність та наслідки конфлікту і розриву з Папою Римським;
- вивити особливості реформаторських поглядів Лютера;

- охарактеризувати особисте життя Мартіна Лютера;
- з'ясувати історичне значення діяльності реформатора;
- проаналізувати вплив реформаторської діяльності Лютера на модернізацію релігійного життя європейців.

Методи дослідження у даній роботі визначалися такими видами, як: періодизації (реконструювання історичних подій), історико-порівняльний (дає можливість співставити постать Лютера з іншими релігійними діячами та провести між ними аналогію), історико-генетичний (допомагає прослідкувати якісну зміну думок, уявлень та краще відтворити діяльність реформатора), історико-типологічний (дає змогу віднести релігійну сутичку між Мартіном до революційної) та історико-системний (дозволяє краще пізнати середовище, в якому перебував М. Лютер).

Елементи наукової новизни — в наслідок використання різних методів історичного дослідження й аналізу джерел та літератури вдалося реконструювати особистість Мартіна Лютера в часи кризи католицизму. Акцентовано увагу на вивченні історичного портрету, чого не було здійснено серед української історіографії.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її фактологічний матеріал, основні положення та висновки можна використовувати здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять з курсу “Нова історія країн Європи та Америки”, написання рефератів, курсових робіт, а також в навчальному процесі викладання всесвітньої історії у закладах середньої та вищої освіти.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час виступів на Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «ДРУГІ ПОЛТАВСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ», присвяченої 60-літтю професора Бориса Года (17 листопада 2020 р.), студентських конференціях при всесвітній кафедрі, попереднього захисту магістерських робіт на засіданнях кафедри всесвітньої історії (21 жовтня та 18 листопада 2020 р.).

Публікації з теми магістерської роботи подано до друку дві статті: у збірнику «Наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка», а також у Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Другі полтавські студентські наукові читання зі всесвітньої історії».

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження й побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі змісту, вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг складає 118 сторінок, з них основного тексту — 92 сторінки. Список використаних джерел і літератури налічує 91 позиція.

ВИСНОВКИ

Чи здогадувався Мартін Лютер наскільки його виступ проти індульгенцій зіграє ключову роль в історії усього християнського світу? Точно, що ні. Його головною метою було не повстати проти Папи Римського, не розірвати зв'язки з католицьким Римом і далеко не сформувати нову релігійну течію. Він з щирим серцем прагнув реформувати внутрішній устрій Церкви, якому підпорядковувалася вся віруюча община Німеччини. Лютер часто підкреслював, що глибоко шанував наслідників престолу Петра, постійно згадував у своїх молитвах перед Господом. Він до останнього вірив, що понтифік почує віттенберзького ченця, спробує зрозуміти його виступ та переосмислить реальний стан речей. Тільки Мартін не здогадувався, що саме з руки Лева X індульгенції отримали масовий характер розповсюдження та продажу. Дякуючи своїй наполегливості, йому вдалося дійти до кінця — запустити процес Реформації, привернути увагу вірян на сторону істинного християнського життя, спростувати утвержені стереотипи католицького двору й посунути авторитет Папи. Великі справи потребують великих жертв, і Лютер їх сповна заплатив.

Ще з самого народження часи середньовіччя кидали виклик на виживання: скрутне матеріальне становище, низький рівень життя та постійна потреба у харчуванні. Суворе виховання Ганса й Маргарити Лютерів залишили значний відбиток на психологічному стані. Мати постійно залякувала сина грізним Отцем на Небі, який накаже за будь-яку провину. Мартін настільки перейнявся цими словами і проникся ними, що страх перед Господом не покидав його аж до самої смерті. В деякій мірі ним рухало саме це бажання — дізнатися, чому ж і за які провини він має страждати.

Його впертості та наполегливості можна було позаздрити: вступивши у 1501 р до Ерфрутського університету, Лютер легко засвоював складні матеріали й вивчав богословські трактати, цікавився схоластичною філософією. Батько покладав на нього великі надії, і будучи людиною благочестивою, він почав

займатися юриспруденцією, хоча його самого набагато більш вабило до теології, науки, як він говорив, “що досліджує ядро горіха, мозок пшеничного зерна і кісток”. Але особливо сильне враження справило на нього читання Біблії, на яку він випадково натрапив в університетській бібліотеці. Здобувши ступінь магістра, на превеликий подив друзів і обурення батька, він подається до монастиря. Таке рішення не варто вважати не очікуваним, адже вся сукупність релігійних уявлень, що впливали на Мартіна Лютера з раннього віку, непомітно вабила його до монастиря. Він був з числа тих, хто завжди шукав в науці лише відповіді на ті питання, які турбували його з дитинства — про ставлення людини до Бога, про те, як умилоствити грізного Суддю, як заслужити свій порятунок. Кожна думка про смерть, про вічність і Страшний суд вражала його душу. До того ж, на рішення вплинули й певні “знаки згори”, що остаточно сформували бажання дізнатися про своє призначення в світі.

Варто віддати належне Мартіну за його характер та невгамовану душевну спрагу. Виконуючи важкі фізичні обов’язки, він постійно шукав те смирення, якому вчив у своїх приказках Отець. В монастирі кожен чудово розумів високий рівень знань молодого ченця, який міг задати пристойну планку місцевим монахам. Тому звалюючи на плечі все нові й нові завдання, вони вважали, що це дасть можливість Лютеру не ставити каверних питань. І все ж його душа, як і раніше, була сповнена сум’яття. Річ у тім, що до постригу Лютер був переконаний, що в чернечому званні немає спокус, що за стінами монастиря диявол безсилий. Але поступово виявлялося, що спокуси були присутні і в святій обителі, що диявол і тут ставив людині пастки. Думка про те, що чернецтво не рятувало людину від гріховних жадань, дуже тривожила М. Лютера. Він вважав себе загиблим, коли відчував в собі плотське бажання, гнів, ненависть, заздрість. Ще більше його лякала думка про вічне пекло, адже йому не вдасться умилоствити Отця.

Подорож до омріяної Святої Землі (1511 р.) та розчарування після неї справили неворотний вплив на світобачення. Страшенно занепокоєний Лютер намагався поставити для себе на перше місце авторитет Святого Письма й

спробувати донести до Папи, що така ситуація не має місце серед релігійного Риму. Ба більше того, з отриманням звання професора теології, він почав розповідати за кафедрою студентам та слухачам уривки з Писання, трактуючи з точки зору Біблії. Вся діяльність М. Лютера була спрямована на формування нової моделі Церкви, основою для якої виступала нова церковна обрядовість і текст Святого Письма народною мовою. Спочатку Лютер виношував ідею реформування лише богословської освіти, вважаючи за необхідне приділити основну увагу Біблії, але протест проти зловживань і безладу, які відбувалися в тогочасній Церкві, а також поширенню продажу індульгенцій змусили його по-іншому подивитися на проблему. Результатом стала поява 31 жовтня 1517 р. “95 тез” — знаменитий твір, у тезах яких критикується діяльність католицької церкви, спростовується значення купівлі індульгенцій та наведення віруючих до можливості справжнього прощення гріхів без посередника (Папи). Такий виступ досить швидко відгукнувся в Римі, що змусило скликати реформаора на суд. Лютер посмів не приїхав до Риму, і тоді понтифік вирішив паддати протестанта анафемі.

М. Лютер розумів, що відступати йому немає честі. До того ж, після публічного спалення булли про відречення від Церкви, Мартін заручився підтримкою однодумців. Вони ж допомогли йому переховуватися від переслідувань Церкви у Вартбурзі, де зайнявся перекладом Біблії на німецьку мову. Його дружина, Катаріна фон Бора у всьому допомагала, навіть перебрала частину обов’язків чоловіка на себе, що дало можливість присвятити весь час написанню праць (“Про рабство волі”, “Великий” і “малий” Катехізиси). Навіть їхній шлюб мав новаторські мотиви, адже всім, хто прислугував Богу в монастирях, давали обітницю цілібату. Мартін же навпаки, вважав що союз жінки і чоловіка є довершеним в очах Господа, в кому потрібно закладати норми християнської сім’ї.

Безумовно, Лютер належав до хворобливих людей. Постійне напруження і незгоди між протестантами, які невірно трактували його слово дало повтовх розуміти, що те дітище, справа всього життя виходить з-під контролю. До нього

доносилися невтішні результати стихійних збройних повстань, кількість загиблих та нових продовжувачів Реформації. І все це пагубно вплинуло на здоров'я, яке й без того піддавалося випробовуванням Мартіна. Він згадував, що якби йому тепер довелося знову пояснювати народу книгу Буття, то вчинив зовсім по-іншому, адже хто хоче вчити інших і сам розуміти цю книгу, повинен збагатитися запасом життєвої досвідченості. Більшість тих, хто наслідували його вченням трактували не вірно думку й стихіно діяли, зловживаючи свободою. Серед таких гірких думок, серед негараздів і чвар в Церкві, перед перспективою близької міжусобної війни і ще більших негараздів в майбутньому, реформатор розумів, що незабаром покине цей світ. В віці 62 роки 18 лютого 1546 р. Лютер помирає, залишивши за собою величезний спадок праць та послідовників.

Почавши свій шлях теологом і богословом, Лютер до кінця життя став найбільшим культурним діячем своєї епохи. Необхідність поширення своїх ідей змушувала його шукати форми вираження, доступні кожній людині. Повернення до витоків біблійного слова та його суспільної доступності кардинально підривало існуючу церковну організацію, яка ґрунтувалася на середньовічних традиціях монопольного права духовенства на трактування релігійних догм і постулатів. В результаті реформаційна діяльність Лютера здійснила вагомий вплив на процес трансформації європейського суспільства раннього нового часу. Основним її наслідком стала поява протестантизму. Лютеранство як офіційна релігія поширилось у північно-східній Німеччині, Скандинавських країнах, Прибалтиці. Теологічна доктрина цієї течії постійно доповнювалася, набуваючи в різних країнах часткової модифікації, що робило її гнучкою в процесі регіонально-національної адаптації.

Великий вплив лютерівська концепція релігійної реформації здійснила і на економічне життя, зокрема на формування культури підприємництва. Згідно неї проголошувалося, що кожна людина мала своє унікальне покликання, неповторну життєву ціль. Протестантизм націлював людину на те, що своє призначення вона може віднайти, насамперед, у невтомній праці в межах своєї

професії й служінні ближньому. Відповідальне ставлення до праці, як до “Божого покликання” значною мірою сприяло економічному процвітанню країн, у яких перемогла Реформація.

Реформаторська діяльність М. Лютера спричинила виникнення нових християнських віровчень, конфесійних спільнот, що мали не надетнічний, а переважно національний характер. Це створювало умови для становлення в Європі національних держав. Окрім того, М. Лютер, переклавши Біблію німецькою мовою, заклав основи сучасної німецької літературної мови. У XVI – XVII ст. протестанти переклали Біблію багатьма мовами. А це вело до появи й світської літератури цими мовами, сприяло “національному пробудженню” народів Європи на засадах християнського патріотизму.

Врешті, утверджуючи необхідність постійного читання Біблії, яку Лютер вважав джерелом віровчення, тим самим він здійснив помітний вплив на систему освіти в протестантських країнах. Саме Реформацією було закладено фундамент сучасної масової державної школи, без якої неможливий був суспільний і технічний прогрес. Відбувся перехід від схоластичної системи набуття знань до суто наукової. В умовах релігійного поліцентризму світська наука й культура отримала ширші можливості для вільного розвитку. Одним із наслідків цього стала “наукова революція” XVII ст.

Отже, М. Лютер відіграв винятково важливу роль у розвитку європейської цивілізації, пришвидшивши своєю діяльністю кризу середньовічного світогляду та перехід до формату нового мислення епохи нового часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I Джерела:

1. Аугсбургский религиозный мир 1555. URL: https://w.histrf.ru/articles/article/show/aughsburghskii_rielighioznyi_mir_1555 (дата звернення: 17.04.2020)
2. Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrifft Deudsch Auffs new zugericht. D. Mart. Luth. Wittemberg: Hans Lufft, 1545. URL: <https://artsandculture.google.com/asset/biblia-das-ist-die-gantze-heilige-schriff-deudsch-auffs-new-zugericht-d-mart-luth/zAGB8gZTHSLLIw> (дата звернення: 16.04.2020)
3. Д'ячков С. В., Лиман С. І., Сорочан С. Б. Історія середніх віків: Навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 128 с.
4. Історія середніх віків. Практикум. Частина II: навч. посібник / В. В. Гордієнко, Г. М. Гордієнко, І. І. Кривошея, О. О. Салата. Київ: КНТ, 2017. 718 с.
5. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере / Пер. с франц. А.Д. Бакулова. Москва: Христианско-просветительскоеиздательство “Аслан”, 1997. 582 с. URL: <http://www.jeancalvin.ru/institution/> (дата звернення: 16.04.2020)
6. Лютер М. 95 тезисов / Составление, вступительная статья, примечания и комментарии И.Фокина. СПб.: Роза мира, 2002. 674 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_vozrozhdenie/martin_ljuter_95_tezisov_2002/9-1-0-3935 (дата звернення: 16.04.2020)
7. Luther M. Ausgewählte Schriften. Hamburg: Fischer Bücherei, 1955. S. 64. URL: <https://cutt.ly/FhAujsa> (дата звернення: 22.05.2020)
8. Лютер М. Большой катехизис / Пер. с немец. А. Никитин. Финляндия: Финляндская Церковь Лютеранского Исповедания, 2012. 161 с. URL: http://www.luterilainen.com/files/kirjasia/IsoKatekismus_VEN_2painos.a.pdf
9. Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. / Пер. с нем., ист. очерк, комментарии Ю. А. Голубкина. Харьков: Око, 1992.

- 352 с. URL: <https://ancientkharkiv.wordpress.com/2015/04/06/luther/> (дата звернення: 17.05.2020)
10. Лютер М. Избранные произведения. Санкт-Петербург, СПб.: Андреев и Согласие, 1994. 430 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_vozrozhdenie/ljuter_izbrannye_pro_izvedeniya/9-1-0-4132 (дата звернення: 16.04.2020)
11. Лютер М. Малий катехізіс / Пер. з німец. Д.Бінцаровського. Київ: Реформатський погляд, 2005-2016. URL: <http://www.reformed.org.ua/3/62/Luther> (дата звернення: 16.04.2020)
12. Лютер М. К християнському дворянству немецкой нации / Пер. с немец. Ю. Голубкина. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/130150/Lyuter_-_K_hristianskomu_dvoryanstvu_nemeckoi_nacii.html (дата звернення: 17.04.2020)
13. Лютер М. О рабстве воли // Избранные произведения. Санкт-Петербург: Андреев и Согласие, 1994. С. 185-382. URL: <http://www.reformed.org.ua/2/204/1/Luther> (дата звернення: 17.04.2020)
14. Лютер М. О свободе христианина / Пер. с немец. К. Комарова // Библия-Центр. 2011. URL: <https://www.bible-center.ru/article/freedom> (дата звернення: 16.04.2020)
15. Martin Luther. Propositiones Lutheri wider das Ablas. Wittenberg: Hans Lufft, 1557. s. 87 URL: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/structure/999579> (дата звернення: 22.05.2020)
16. Меланхтон Ф. Аугсбургское исповедание / Пер. с лат. К. Комарова. Лютеранское Наследие. URL: <https://cutt.ly/vhAuSg9> (дата звернення: 22.05.2020)

II Монографії, статті, дисертації, рецензії

17. Александрова Г. Життєві і духовні цінності Реформації: предмет громадської уваги та критичного осмислення // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Реформація: історичний та

- сучасний контекст»: Наукове видання / за ред. І. Є. Поліщук. Херсон, 2017. С. 94-103. URL: <https://cutt.ly/lhAiiOY> (дата звернення: 15.05.2020)
18. Андреев В. Реформація як чинник формування новоєвропейської цивілізації // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Реформація: історичний та сучасний контекст»: Наукове видання / за ред. І. Є. Поліщук. Херсон, 2017. С. 19-26. URL: <https://cutt.ly/5hAihyP> (дата звернення: 18.05.2020)
19. Арнаутова Ю. Е. Инвестирута в церкви: идея, практика, значение // Средние века. 2011. Вып. 72 (1-2). С. 22-59. URL: <https://www.elibrary.ru/contents.asp?issueid=967464&selid=16910155> (дата звернення: 15.05.2020)
20. Балаклицкий М. Влияние Реформации на общественные процессы в Европе и мире, 2017. URL: <http://r500.ua/vliyanie-reformatsii-na-obshhestvennyye-protsessy-v-evrope-i-mire/#sthash.mzvflBNG.dpuf> (дата звернення: 15.05.2020)
21. Бачинин В. А. Мартин Лютер о свободе и рабстве воли // Свободная мысль. 2012. № 3/4 (1632). С. 130-139. URL: http://www.intelros.ru/pdf/svobodnay_misl/3-4-2012/11.pdf (дата звернення: 17.06.2020)
22. Бойков О. Сутність демократії у протестантських суспільно-політичних теоріях XVI – XVIII с. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Реформація: історичний та сучасний контекст»: Наукове видання / за ред. І. Є. Поліщук. Херсон, 2017. С. 85-90. URL: <https://cutt.ly/8hAiZkJ> (дата звернення: 14.05.2020)
23. Бродецкий А. Е. Социально-ценностные векторы религиозности в идеях ренессансного гуманизма и Реформации (альтернатива «Лютер – Эразм») // Studia Humanitatis. 2017. № 4. С. 17-28. URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/brodetskyi_.pdf (дата звернення: 14.05.2020)
24. Бэрд Ч. Реформація XVI века в ее отношении к новому мышлению и знанию / Пер. с англ. Е. А. Звягинцев, Ред. и посл. Н. И. Кареев. СПб.: Типография Гершуна, 1897. 362 с. URL:

- <https://ru.calameo.com/read/0063048532f19c13d5dc2> (дата звернення: 15.08.2020)
25. Wendelborn J. Martin Luther: Leben und reformatorisches Werk. Berlin: Union Verlag, 1983. s. 499 URL: <https://www.zvab.com/Martin-Luther-Leben-reformatorisches-Werk-Wendelborn/30327910559/bd> (дата звернення: 01.06.2020)
26. Вислефф К.Ф. Теология Мартина Лютера. Санкт-Петербург, «Издательство Светоч», 2009. с. 239 URL: <https://www.livelib.ru/book/1001149789-teologiya-martina-lyutera-karl-fredrik-visleff> (дата звернення: 14.05.2020)
27. Вязовская А. Мартин Лютер и его учение об оправдании. С. 146-151. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/166662/1/Vjazovskaja.pdf> (дата звернення: 01.06.2020)
28. Газін В. Мартін Лютер: у пошуку консенсусу справ земних і небесних // Дзеркало тижня: інформаційно-аналітичний тижневик. Київ, 2016. 24 червня – 1 липня (№ 23). URL: https://risu.ua/martin-lyuter-u-poshuku-konsensusu-sprav-zemnih-i-nebesnih_n80295 (дата звернення: 3.06.2020)
29. Голубкин Ю.А. Исследования о Мартине Лютере: Статьи и воспоминания / Сост. А. Н. Токарев, С. А. Карников; отв. ред. С. Б. Рочан, Харьков: ХНУ имени И. Каразина, 2011. с. 192 URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/11772> (дата звернення: 01.06.2020)
30. Гура В. А., Пазухина О. Р. Лютер и Кальвин о человеке и его свободе: религиозное обоснование новоевропейского типа личности // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Сер.: Гуманитарные и общественные науки: научное издание. 2015. № 2 (220). С. 139-145. URL: <https://elib.spbstu.ru/dl/2/8032.pdf/view> (дата звернення: 06.05.2020)
31. Гус Ян. Лютер Мартин. Кальвин Жан. Лойола. Торквемада: Биографические очерки. Москва: Республика, 1995. с. 384

32. Давлетов О. Р., Саламаха І. В. Трансформація поглядів Мартіна Лютера на шлюб та цілібат (до 500-річчя Реформації) // «Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 56-62. URL: <http://web.znu.edu.ua/history-society//publ/maket-reformatsiya- Last .pdf> (дата звернення: 27.05.2020)
33. Докаш В. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації: Монографія. Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2007. 544 с. URL: <https://dokash.wordpress.com/2009/06/24/кінець-світу-еволюція/> (дата звернення: 9.07.2020)
34. Докаш В. Протестантська Реформація як соціокультурний феномен // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. Чернівці, 2017. № 2 (26). С. 32–41. URL: <https://cutt.ly/AhAocpK> (дата звернення: 6.07.2020)
35. Докаш В. Реформація в контексті соціальних вимірів // Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941–2010) / За ред. С. Б. Сорочана, А. М. Домановського. Харків: Майдан, 2019. С. 141-153. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/14897> (дата звернення: 09.07.2020)
36. Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV – XVI століття). Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. 308 с.
37. Егоров Д. Н. Взгляды Лютера на светскую власть. 2016. с. 56 URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008351255> (дата звернення: 27.05.2020)
38. Жакун О. Реформація та її вплив на розвиток Європи // R500.ua. 2017. URL: <https://r500.ua/reformatsiya-ta-yiyi-vpliv-na-rozvitok-yevropi/> (дата звернення: 01.06.2020)
39. Звягіна О. М. Реформація і міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (перша половина XVI ст.) // «Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в

- Європі)»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 28-37. URL: <http://web.znu.edu.ua/history-society//publ/maket-reformatsiya- Last .pdf> (дата звернення: 16.06.2020)
40. Зубарев В. Необходимость Реформации // Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 грудня 2017 р., Львів). Львів, 2017. С. 94-99. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1254/Martynyuk_Crisis%20of%20autonomy .pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 22.05.2020)
41. Карівець І. В. Реформація як революція суб'єктності людини: Мартін Лютер // Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 грудня 2017 р., Львів). Львів, 2017. С. 105-107. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1254/Martynyuk_Crisis%20of%20autonomy .pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 01.06.2020)
42. Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2011. № 965. Вип. 43. С. 51-58. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Karikov_Serhii/Heneralni_vizytatsii_v_kurfiurshestvi_Saksonskomu_u_druhii_polovyni_XVI_st.pdf? (дата звернення: 05.07.2020)
43. Каріков С. А. Дослідження німецької Реформації в сучасній вітчизняній історіографії. URL: <https://cutt.ly/yhApBPK> (дата звернення: 05.07.2020)
44. Ковальський Я. Папы и папство / Пер. с польс. Т.Трифопова. Москва, 1991. с. 137 URL: <https://cutt.ly/vhAp3gb> (дата звернення: 08.05.2020)
45. Корунчак Л. Вплив ідей Мартіна Лютера на історичний розвиток права // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Реформація: історичний та сучасний контекст»: Наукове видання / за ред. І. Є. Поліщук. Херсон, 2017. С. 111-116. URL: <https://cutt.ly/phAp4mw> (дата звернення: 14.06.2020)

46. Котляров П. На світанку модерної Європи: причини та передумови німецької Реформації // Історична правда. 2017. 06. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/21/149966/> (дата звернення: 08.05.2020)
47. Крамар Ю. Реформація як чинник європейської історії Нового часу (до 500-річчя Реформації в Європі) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету. 2017. № 4. С. 81-88. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/13180/1/17.pdf> (дата звернення: 02.07.2020)
48. Крестовська Н. М. Реформація церкви та реформа права (до 500-річчя Віттенберзьких тез Мартина Лютера) // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: [збірник]. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 27. С. 15-18. URL: <https://r500.ua/reformatsiya-tserkvi-ta-reforma-prava-do-500-richchya-vittenberzkih-tez-martina-lyutera/> (дата звернення: 25.06.2020)
49. Кристен О. Реформи Лютера, Кальвина и протестантизм; [пер. с фр. А. Китайцевой]. Москва: Астрель, 2005. с. 160. URL: <http://esxatos.com/kristen-reformy-luthera-kalvina-protestantizm> (дата звернення: 02.07.2020)
50. Лемэтр Н. Католики и протестанты: религиозный раскол XVI века в новом освещении // Вопросы истории. 1995. № 10. С. 44-53.
51. Луценко Т. В. Эволюция богословских воззрений Лютера в контексте современности // Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право. 2010. № 14 (85). Вып. 13. С. 234-240. URL: http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/4093/1/Lutsenko%20T_V_Evolution.pdf (дата звернення: 21.06.2020)
52. Луц У. І. Реформація та “розчаклування світу” // Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 грудня 2017 р., Львів). Львів, 2017. С. 140-142. URL:

http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1254/Martynyuk_Crisis%20of%20autonomy.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.07.2020)

53. Любащенко В. І. Реформація і реформа: історія і сучасність // Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 грудня 2017 р., Львів). Львів, 2017. С. 142-144. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1254/Martynyuk_Crisis%20of%20autonomy.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 04.05.2020)

54. Маевская И. Н. Выставка “Эффект Лютера” открывает достижения Реформации на четырех континентах // Мир языков: ракурс и перспективы: сборник материалов VIII Междунар. науч.-практ. конференции в 6 ч. Минск, 21 апреля 2017. Ч. 1. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/174379> (дата звернення: 14.07.2020)

55. Маклюк О. М. Реформація: нова атмосфера, новий подих епохи // Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі): матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 202-205. URL: <http://web.znu.edu.ua/history-society//publ/maket-reformatsiya- Last .pdf> (дата звернення: 08.05.2020)

56. Медведь А. Семейная история Мартина Лютера. ДИЛЕАНТ, 2010. URL: <https://diletant.media/articles/45276733/> (дата звернення: 13.05.2020)

57. Молчанова М. Библия Мартина Лютера и становление европейского самосознания // Дилетант. 2016. 09. URL: <http://diletant.media/articles/30974626/> (дата звернення: 09.06.2020)

58. Недзельський К. Вплив ідей Мартіна Лютера на філософію Нового часу // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Реформація: історичний та сучасний контекст»: Наукове видання / за ред. І. Є. Поліщук. Херсон, 2017. С. 42-54. URL: <https://cutt.ly/QhAskgo> (дата звернення: 11.06.2020)

59. Омельченко А. В. Церква та релігійні вірування населення Європи напередодні Реформації // Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 82-88. URL: <http://web.znu.edu.ua/history-society//publ/maket-reformatsiya-Last.pdf> (дата звернення: 09.06.2020)
60. Опарин А. Роль реформации в социально-экономическом, культурном и духовном развитии Европы Лютера // Христианский журнал “Адвентистский вестник” № 92. 2017. № 1. С. 6-10. URL: <http://christperiodic.com/magazines/adventistskij-vestnik-92> (дата звернення: 28.06.2020)
61. Полтавец М. Перспективы Реформации Лютера // Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941–2010) / За ред. С. Б. Сорочана, А. М. Домановського. Харків: Майдан, 2019. С. 132-140. URL: http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14896/2/11_poltavets.pdf (дата звернення: 09.06.2020)
62. Порозовская Б. Мартин Лютер. Его жизнь и реформаторская деятельность. Санкт-Петербург: Лютеранское наследие, 2000. 176 с. URL: http://az.lib.ru/p/porozovskaja_b_d/text_0010.shtml (дата звернення: 21.06.2020)
63. Пронь С. В. Мартін Лютер і Томас Мюнцер: Реформація в Німеччині, яка змінила Європу та світ (до 500-річчя Віттенберзьких тез) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2017. № 1. С. 101-106. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Hist-visnyk-43-18.pdf> (дата звернення: 17.05.2020)
64. Ревуненкова Н. В. Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации. Москва: Мысль, 1988. 208 с.
65. Rogge J. Martin Luther: Sein Leben, sein Zeit, seine Wirkungen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1982. 391 s. URL: <https://sites.google.com/a/equene.space/robimaste/martin-luther-sein-leben-seine->

- [zeit-seine-wirkungen-eine-bildbiographie-von-joachim-rogge](#) (дата звернення: 28.08.20)
66. Санников С. Мартин Лютер. Литературно-историческое эссе. Прага, 1999. 28 с. URL: https://www.academia.edu/32380002/МАРТИН_ЛЮТЕР (дата звернення: 03.06.2020)
67. Смирин М. М. Германия эпохи Реформации и Великой крестьянской войны. Москва: Учпедгиз, 1962. 262 с.
68. Сорочан С. Общая характеристика Реформации и Крестьянской войны в Германии // Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941–2010) / За ред. С. Б. Сорочана, А. М. Домановського. Харків: Майдан, 2019. С. 19-29. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Reformation_2019%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Reformation_2019%20(2).pdf) (дата звернення: 21.06.2020)
69. Спиц Л. В. История Реформации. Возрождение и движение Реформации. Минск: Лютеранское Наследие, 2002. 187 с. URL: <http://www.reformed.org.ua/2/338/Spitz> (дата звернення: 26.07.2020)
70. Stern L. Martin Luther und Philipp Melanchton – ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin: Rütten & Loening, 1953. s. 118 URL: <https://www.zvab.com/buch-suchen/titel/martin-luther-u/autor/stern/> (дата звернення: 11.05.2020)
71. Сюдюков І. 95 тез Лютера: Реформація церкви XVI століття / Журнал “День”. Київ, 2015. 12. № 222. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-ya/95-tez-lyutera> (дата звернення: 21.06.2020)
72. Тетерятников К. В. Реформація як форма усвідомлення та реалізації суспільних перетворень // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. № 2. С. 135-137. URL: http://apfs.in.ua/v16_2017/37.pdf (дата звернення: 08.06.2020)
73. Фелауэр А. Жизнь и вера Мартина Лютера / Пер. с англ. Санкт-Петербург: Андреев и согласие, 1994. 150 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01001710154> (дата звернення: 21.06.2020)

74. Хоружий Г. Протестантизм як результат європейської реформації // Вісник КНТЕУ. 2017. № 2. С. 105-119. URL: <http://visnik.knteu.kiev.ua/files/2017/02/12.pdf> (дата звернення: 17.05.2020)
75. Чайковская А. Как реформация изменила Европу / Непознанный мир. Москва, 2017. 06. URL: <http://www.geo.ru/231101-kak-reformacia-izmenila-evropu> (дата звернення: 13.05.2020)
76. Чередник Л. Мартін Лютер і культура доби реформації // Епоха Реформації та сучасна Україна: зб. наук. пр. за матеріалами доповідей і повідомлень 10 Всеукр. наук.-практ. семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методики її викладання. До 500-ліття Реформації в Європі», 28-29 бер. 2017. Полтава: Астрєя, 2017. С. 125-133. URL: <http://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/1840/3/Чередник%20Л.%20М.Лютеp.pdf> (дата звернення: 05.06.2020)
77. Черенков М. М. Відродження, гуманізм, Реформація: соціокультурний інтертекст // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7. 2007. № 15. С. 10-16. URL: <https://cutt.ly/0hAYQOp> (дата звернення: 21.06.2020)
78. Чистозвонов А. Н. Реформация как фактор германской истории XVI в. // Средние века. 1985. Вып. 48. С. 91-100.
79. Шипилов А. В. Theologia Teutonica («Немецкая теология»): к проблеме формирования взглядов Мартина Лютера на свободу воли // Реформация Мартина Лютера: философско-исторический взгляд прошлого и современности. Санкт-Петербургское общество Мартина Лютера: Санкт-Петербургский христианский университет, 2018. С. 8-28. URL: <https://umozrenie.com/wp-content/uploads/2019/04/Шипилов-А.В.-Theologia-Teutonica.pdf> (дата звернення: 17.06.2020)
80. Шипилов А. В. Град Божий как реформационный проект // Общество. Среда. Развитие. 2017. № 1. С. 9-13. URL: <http://oaji.net/articles/2017/4638-1510667040.pdf> (дата звернення: 17.06.2020)

81. Эриксон Э. Молодой Лютер: Психоаналитическое историческое исследование. Москва: МЕДИУМ, Московский философский фонд, 1996. 506 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2393932/> (дата звернення: 12.06.2020)
82. Юрченко Н. И. Влияние реформации на формирование демократических институтов Европы / Научный журнал “Univsum”. 2017. № 5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-reformatsii-na-formirovanie-demokraticeskih-institutov-evropy> (дата звернення: 07.07.2020)

III Підручники, посібники, довідникові видання

83. Дейвіс Н. Європа: Історія / [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
84. Крижанівський О., Крижанівська О. Церковно-релігійне життя в середні віки // Історія України. 2005. № 33-34. С. 9-11.
85. Лінч Дж. Середньовічна церква: Коротка історія; [пер. з англ. В. Шовкун] Київ: ОСНОВИ, 1994. 492 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk608940.pdf> (дата звернення: 22.05.2020)
86. Лозинский С. Г. История папства. Москва: Из-во политической литературы, 1986. 384 с.
87. Релігієзнавство: підручник / [В. І. Лубський, С. М. Бурлак, Л. Г. Вороновська та ін. ; за ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка]. Київ: Академія, 2000. 407 с.
88. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1977-1985. Т. 6: Куликів-Мікроклімат / Головна редакція Української радянської енциклопедії. Вид. 2-ге, 1981. 552, с. URL: <https://cutt.ly/7hAfL2X> (дата звернення: 06.08.2020)

IV Интернет ресурсы

89. “За каждым успешным мужчиной...”. LiveJournal: веб-сайт. URL: <https://joeck-12.livejournal.com/83857.html> (дата звернення: 03.05.2020)
90. Великий реформатор Мартин Лютер и его суровая жена. Личная жизнь: веб-сайт. URL: <https://personallife.ru/love-story/martin-lyuter-i-ego-surovaya-zhena-2/> (дата звернення: 18.05.2020)
91. Мартин Лютер. 24СМИ: веб-сайт. URL: <https://24smi.org/celebrity/5016-martin-liuter.html#tableofcontents4> (дата звернення: 13.05.2020)